

प्रकरण चौथे

प्रास्ताविक

या प्रकरणामध्ये रंगभूमी नियतकालिकात संस्कृत नाटकांची जी परीक्षणे आलेली आहेत त्यांचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या लेखांमध्ये सर्वात अधिक लेख श्री. गो. वा. बापट यांचे आहेत. या लेखांपैकी त्यांचा 'शाकुंतल नाटक निबंध' हा लेख केंद्रस्थानी ठेवून या प्रकरणात त्याचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे. रंगभूमीमध्ये 'शाकुंतलवर' परीक्षणरूपाने नव्हे पण काही मुद्यांच्या संदर्भात श्री. गो. ग. भागवत यांनीही लेखन केलेले आहे. श्री. गो. वा. बापट यांनी रंगभूमी नियतकालिकातील त्यांच्या 'नाटकविषयक व्यापक विचार' या दीर्घ निबंधात संस्कृत नाटकातील विपुल उदाहरणे देत तात्विक विवेचन केलेले आहे. या निबंधातील 'शाकुंतल' च्या संदर्भातील विवेचनाचा आढावा येथे घेतलेला आहे. म्हणजे प्राधान्याने कालिदासाच्या 'शाकुंतल' चा श्री. बापट यांनी केलेला विचार आणि गौणत्वाने इतर काही संस्कृत नाटकांचा रंगभूमी नियतकालिकात झालेला विचार विचार हे या प्रकरणाचे स्वरूप आहे.

रंगभूमीत आलेल्या संस्कृत नाटकांवरील लेखांचा एकत्रित अभ्यास केला की, तत्कालीन व्यासंगी विद्वान, टीकाकार संपादक यांचा संस्कृत नाटकांकडे, नाट्याभ्यासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा होता ते कळते. नाटक या कलाप्रकाराचा विचार ते कसा करीत होते ते दिसते. संस्कृत नाटकांचे रसग्रहण करताना काही नव्या समीक्षा पद्धतीचा अवलंब त्यांनी केला आहे का ते अभ्यासता येते. यातून संस्कृत नाट्याभ्यासाचे एक चित्र डोळ्यापुढे उभे राहते आणि काही निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न करता येतो.

रंगभूमी नियतकालिकात कालिदासाच्या 'शाकुंतल' नाटकावर खालीलप्रमाणे लेखन झालेले आहे. १

(१) शाकुंतल नाटक निबंध - गोपाळ वामन बापट, (२) कालिदास काव्यनाटक वर्णन - सादृश्य - गो. ग. भागवत, (३) नाटकातील नायक व पापभीरुत्व - गो. ग. भागवत, (४) अहिंसा परमो धर्मः । - गो. ग. भागवत

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी श्री. गो. वा. बापट यांनी लिहिलेल्या उत्तररामचरित२ व शाकुंतल या नाटकांच्या परीक्षण लेखांना प्रस्तावना लिहिलेली आहे.३ . रंगभूमीच्या पहिल्या वर्षाच्या अंकात श्री. बापट यांचे वरील दोन निबंध प्रसिध्द झाले व दुसऱ्या वर्षीच्या अंकात श्री. कोल्हटकरांची प्रस्तावना प्रसिध्द झालेली आहे.

वरील दोन निबंधाशिवाय श्री. बापट यांनी खालील संस्कृत नाटकांवर रंगभूमीत परीक्षण लेख लिहिलेले आहेत.४

मृच्छकटिक (शूद्रक) मालतीमाधव (भवभूती) वेणीसंहार (भट्टनारायण) पंचरात्र नाटक (भास)

पु. रा. लेले व गो. ग. भागवत यांनी अनुक्रमे मालविकाग्निमित्रम्५ व नागानंदम् या दोन नाटकांवर लिहिलेले आहे.

रंगभूमी नियतकालिक सुरु झाल्याबरोबर लगेच संस्कृत नाटकांवरील लेख त्यात का येऊ लागले, संपादकांनी सतत या लेखांना का स्थान दिले, याचा विचार त्या काळाच्या संदर्भात महत्वाचा ठरतो.

(२) रंगभूमी नियतकालिकातील संस्कृत नाटकांच्या समीक्षेची पार्श्वभूमी आणि संपादकीय दृष्टी

भारतात इंग्रजी राजवट सुरु झाल्यावर हळूहळू ज्ञानप्रसाराची जी निकड वाटू लागली त्यातून भाषांतर युग अवतरले. सुरुवातीच्या काळात इंग्रजी भाषेतील नवीन ज्ञानाचा भाषांतराद्वारे परिचय करून घेणे ही दृष्टी होती. पुढल्या काळात म्हणजे १८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर भारतीय साहित्याच्या पुनरुज्जीवनाचा आणखी एक धागा मूळ प्रयत्नात मिसळला. १८५७ नंतर शेक्सपीअरची नाटके आणि संस्कृत नाटके भाषांतर

रुपांतराच्याद्वारे मराठीत आणण्याची लाट कशी निर्माण झाली त्याचे विवेचन प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणात केलेलेच आहे. भारतीय साहित्यपरंपरेविषयीची अस्मिता नव्याने जागृत झाल्याची ती खूण होती. पाश्चात्य आणि पौरात्य कलाकृतींकडे नवविद्वानांचे जसे लक्ष गेले त्याचप्रमाणे पाश्चात्य समीक्षादृष्टीतील वेगळेपणाही जाणवू लागला. नवविद्वानांची पाश्चात्य समीक्षेचा जो अभ्यास केला त्यामुळे भारतीय संस्कृतीत अढळ स्थान असलेल्या संस्कृत नाटकांकडे आधुनिक पाश्चात्य समीक्षादृष्टीने पाहून त्यांचे पुनर्मूल्यमापन करण्याची प्रेरणा निर्माण होऊ लागली. साहित्यसमीक्षेतील हा एक नवा टप्पा होता. श्री. बापट यांचा 'झशाकुंतल नाटक निबंध' महत्वाचा ठरतो तो यामुळेच. संस्कृत नाटकांवर नवविद्वानांपैकी एखाद्याने विस्तृत टीकात्मक निबंध लिहिणे, रंगभूमी नियतकालिकाच्या संपादकांनी अशा लेखनाला आवर्जून स्थान देणे या गोष्टीला नाट्यसमीक्षेच्या संदर्भात निश्चितच काही खोल अर्थ आहे. विशेष मोल आहे. रंगभूमी नियतकालिकाचा जन्मच मुळी विशिष्ट हेतू मनाशी बाळगून झालेला होता. नाट्यविषयक प्रगल्भ प्रगट चिंतन हा या नियतकालिकाचा आत्मा होता हे ध्यानात घेतले म्हणजे पहिल्या तीन वर्षात संस्कृत नाट्यसमीक्षेला इतके स्थान संपादकांनी का दिले असेल ते सहज लक्षात येते.

कालिदासाचे 'शाकुंतल' म्हणजे प्राचीन भारतीय साहित्यकृतींचा मानबिंदू. संस्कृतमध्ये काव्यनाटकांची फार मोठी वैभवशाली परंपरा होती. पायाभूत स्वरूपाच्या साहित्य शास्त्राची निर्मिती संस्कृतमध्ये झालेली होती. संस्कृत साहित्य आणि साहित्यशास्त्र यांनी वर्षानुवर्षे शिक्षितांच्या अनेक पिढ्यांची अभिरुची घडविली होती. अभिजात कलाकृतींच्या आस्वादाची रसलोलुप दृष्टी दिली होती. इंग्रजी सत्ता आल्यावर टप्प्याटप्प्याने भारतात जे संक्रमण सुरु झाले त्या प्रत्येक टप्प्यावर आपल्या प्राचीन साहित्यवैभवावर सुशिक्षितांचे डोळे खिळून राहिलेले दिसतात. एका बाजूला आपली अस्सल भारतीय परंपरा आणि दुसऱ्या बाजूला पाश्चात्य साहित्याच्या अभ्यासाने विकसित झालेली नवी दृष्टी यांच्या मिलाफातून संस्कृत नाट्यकृतींचे ताज्या दृष्टीने, नव्या संदर्भात मूल्यमापन करावेसे वाटू लागले. संस्कृत नाट्यशास्त्राची पारंपारिक दृष्टी आणि पाश्चात्य समीक्षादृष्टी या दोन प्रवाहांच्या संमीलनातून वाङ्मयकृतीच्या रसास्वादाची एक नवी वाट फुटली याचा परिणाम मराठी नाट्यलेखनावरही हळूहळू होत गेलेला दिसतो. वाङ्मयनिर्मिती आणि वाङ्मयसमीक्षा हे दोन प्रवाह समांतर नसले तरी परस्परपूरक आणि एकमेकांवर प्रभाव टाकणारे असे असतात. म्हणूनच मराठी नाटक आणि मराठी समीक्षा समृद्ध करण्यात या लेखनाचा मोठा वाटा आहे. भारताच्या नाट्यशास्त्रातील तत्वे डोळसपणे स्वीकारून नव्या

पध्दतीने केलेले रसग्रहण पारंपारिक पठडीतील वाचकांना न रुचण्याची शक्यता होती. तरीही संपादकांनी या लेखनाला स्थान दिले यात त्यांच्या दृष्टीची मर्मज्ञता दिसते. मराठी नाटक, मराठी नाट्यसमीक्षा यांना पोषक अशा ज्या-ज्या गोष्टी होत्या त्या सगळ्यांचे रंगभूमी नियतकालिकात स्वागत होत होते. ही गोष्ट या नियतकालिकाच्या संपादकीय धोरणाशी सुसंगत अशीच म्हणावी लागेल.

(३) शाकुंतल नाटक निबंध - गो. वा. बापट६ - लेखामागील भूमिका

आपल्या लेखाच्या सुरुवातीलाच श्री. बापट यांनी या नाटकाकडे पाहण्याची माझी दृष्टी स्वतंत्र आहे असे सूचित केले आहे. ते म्हणतात, " त्या७ नाटकाचा विचार वेगवेगळ्या तऱ्हेने करून त्याचा उत्कृष्टपणा विद्वानांनी सिध्द केला आहे. पण ते नाटक इतके चांगले आहे की, जितका अधिक वेळा त्याचा विचार करावा तितकी अधिकच त्याची महती नजरेस येते म्हणून त्याविषयी पुढे जे विवेचन केले आहे ते करण्याच्या अगोदर कोणाची माफी मागण्याचे प्रयोजन नाही. " पुढे ते म्हणतात की, हयात नसलेल्या लेखकाच्या नाट्यकृतीवर लिहिताना " त्याच्या८ मनात काय होते याविषयी कल्पना करणे जरूर पडते. " याचा अर्थ आपण पूर्वसूरींहून काही नवीन कल्पना करून पाहून हे परीक्षण करीत आहोत, याचा नवा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करीत आहोत ही आपली भूमिका लेखकाने स्पष्ट केली आहे.

(४) ' शाकुंतल नाटक निबंध ' - महत्त्वाचे मुद्दे

१ मूळ महाभारतातील कथाभाग

२ कालिदासाला महाभारतातील कथाभाग का निवडावासा वाटला त्याचा विचार

- ३ मूळ कथेत कालिदासाने केलेले बदल
- ४ कालिदासाने केलेल्या बदलांमुळे कोणकोणत्या गोष्टी साधल्या आहेत याचा संविधानकदृष्ट्या व रसदृष्ट्या विचार.
- ५ नाटकाच्या प्रयोगाबाबतचा श्री. बापट यांचा आक्षेप.
- ६ शाकुंतलेच्या कथानकात श्री. बापट यांनी सुचविलेला बदल
- ७ शाकुंतलेच्या व्यक्तीचित्रणातील श्री. बापट यांना जाणवलेली उणीव
- ८ पात्रांच्या स्वभावाची रेखाटणी व मांडणी या विषयीचा विचार
- ९ दुष्यंत, शकुंतला, कण्व या तीन व्यक्तीरेखांचा विचार.

वरील मुद्यांचा क्रमवार विचार :-

कालिदासाने ' अभिज्ञानशाकुंतलम् ' या आपल्या नाटकाचे कथानक महाभारतातून घेतले असल्याने श्री. बापट यांनी मूळ महाभारतातील कथाभाग दिला आहे तो असा.

दुष्यंत राजा शिकार करीत कण्वाश्रमाजवळ येऊन पोहोचला, तेथे शकुंतलेची व त्याची गाठ पडली. मी कण्वऋषींची कन्या आहे असे तिने दुष्यंतास कळविले. राजाला तिचे म्हणणे यथार्थ वाटेना तेव्हा शकुंतलेने आपला जन्मवृत्तांत त्यास कळवून आपण कण्वाश्रमात कसे आलो हेही त्यास कळविले. तिचा वृत्तांत ऐकून तू माझी धर्मपत्नी होतेस का ? असे राजाने तिला विचारले. ती म्हणाली, माझ्या मुलास जर राज्य द्यावयाचे वचन द्याल तर मी आपले म्हणणे कबूल करते. राजाने ती गोष्ट कबूल केली व त्यांनी गांधर्वविवाहाने एकमेकांचा स्वीकार केला. राजा आपल्या राजधानीस निघून गेला. शकुंतला आश्रमातच काही महिन्यांनी प्रसूत झाली व तिला मुलगा झाला. पुढे कण्वाने दुष्यंताकडे तिची खानगी करून दिली. तेथे गेल्यावर पाहाते तो कधी स्वप्नातही न आलेली स्थिती तिच्या नजरेस पडली.

मला काहीच आठवत नाही, मी तुझ्याशी लग्न लावले नाही. तू लबाड आहेस, असे दुष्यंताने म्हटले. ते ऐकून शकुंतला आश्चर्यचकित व दुःखित झाली. शेवटी आकाशवाणी होऊन शकुंतला दुष्यंताची धर्मपत्नी आहे व तिचा मुलगा दुष्यंतापासूनच आहे असे सर्व प्रजाजनांस कळले नंतर दुष्यंताने शकुंतलेचा स्वीकार केला व तिच्या मुलास राज्याभिषेक करविला.

हे शकुंतलोपाख्यान मूळ महाभारताच्या आदिपर्वात (अध्याय ८९ ते १००) आले आहे.

कालिदासाला महाभारतातील हा कथाभाग निवडावासा वाटला त्याअर्थी त्याला त्यात काहीतरी वैशिष्ट्यपूर्णता दिसली असणार ती कोणती असावी हे सांगताना लेखक म्हणतात की, कथाभागाचा चटकदारपणा आणि पौराणिकता या दोन गोष्टींमुळे कालिदासाने ही कथा निवडली. पात्रांच्या ठिकाणी एखाद्या गुणाची किंवा दुर्गुणाची परमावधी झालेली असली की, चटकदारपणा येतो. दुष्यंत व शकुंतला या दोघांचे वागणे अविचाराचे होते. अति अविचार झाला की, त्याचे प्रायश्चित्त मिळते ह्या सिध्दांताचा दोघांना अनुभव आला हा या कथानकातील चटकदारपणा होय. लोकप्रिय आणि पूर्वपरिचित कथानक असल्याने लोकांना साहजिकच सहानुभूती वाटेल म्हणून कालिदासाने हे कथानक निवडले.

मूळ महाभारतातील कथाभाग व नाटकातील कथाभाग हे ताडून पाहिले असता मूळच्या कथाभागात बराच नवीन भाग घातला आहे व मूळचा कथाभाग काहीसा बदललेला आहे असे दिसते असे सांगून या दोन गोष्टीतच नाटककार कालिदासाचे खरे चातुर्य आहे असे मत श्री. बापट व्यक्त करतात. कालिदासाने मूळ कथेत नवा भाग का घातला व मूळचा का बदलला याची चर्चा श्री. बापट यांनी केली आहे.

मूळच्या कथेत मी तुझ्याशी लग्न लावले नाही व मला काहीएक आठवत नाही असे दुष्यंत म्हणाला. पण पुढे आकाशवाणी झाली व दुष्यंताने शकुंतलेचा अंगीकार केला असा भाग आहे व तेथेच सर्व कथाभाग आटपतो.

आकाशवाणी ही या युगात तरी एक काल्पनिक व असंभाव्य गोष्ट मानली जाणार हे कालिदासाला विसरता येईना. दुसरे, महाभारत हे श्राव्यकाव्य असल्याने दुष्यंताने मला काही स्मरत नाही म्हणून जे सांगितले त्याच्या मुळाशी काय आहे, याकडे वाचकांचे (खरे म्हणजे श्रोत्यांचे) फारसे लक्ष जाणार नाही पण दृश्यकाव्यात तसे होणे अशक्य आहे ही गोष्ट

कालिदासाला लक्षात घ्यावी लागली. दुष्यंताने मला काही आठवत नाही असे का म्हटले या गोष्टीचा उल्लेख करणे किंवा ती स्पष्ट करून दाखविणे भारतकाराला जरूर नव्हते, पण कालिदासाला तिचे कारण स्पष्ट करणे जरूर झाले. श्री. बापट म्हणतात, दुष्यंताच्या त्या वेळच्या वर्तनाच्या मुळाशी तीन कारणांपैकी कोणते तरी एक कारण असले पाहिजे.

१. आपण धर्माने वागलो, शकुंतलेशी गांधर्वविवाह लावण्यात आपण काही अधर्म केला नाही पण तसे केल्याबद्दल आपल्या नुसत्या सांगण्याने प्रजाजनांची खात्री होणार नाही व आपण भलत्याच स्त्रीचा ती आपली धर्मपत्नी नसताना अंगीकार करीत आहोत असा वृथा आरोप आपणावर येईल अशी त्यास भीती वाटली असावी.

२. त्या भीतीबरोबरच ईश्वर काहीतरी अद्भुत साक्षात्कार दाखवून आपले कृत्य धर्मास अनुसरून असून आलेली स्त्री आपली धर्मपत्नी आहे अशी प्रजेची खात्री करून देईल असा त्याला भरवसा वाटला असावा अथवा शकुंतलेचे पाणिग्रहण गुप्तपणे केले असल्यामुळे ते कृत्य कबूल करण्याचे निव्वळ भ्याडपणामुळे त्याला धैर्य होईना.

३. तिसरे शक्य कारण म्हणजे स्मृतिनाश.

ही तीन कारणे देऊन कालिदासाच्या संदर्भात त्यांचा विचार श्री. बापट यांनी मांडला आहे. ते म्हणतात. पहिले कारण नाटकात दाखवावे तर एक नाटक तिथेच संपवावे लागेल व दुसरे दुष्यंताने भिन्नेपणाने शकुंतलेचे जिवित्व व अब्रू या दोहोंसही ईश्वराच्या हवाल्यावर टाकल्यासारखे झाले असते. दुसरे कारण दाखवावे तर दुष्यंताकडे अति नीचपणा येतो म्हणून स्मृतिनाश या कारणाचा अवलंब करणे कालिदासाला भाग पडले व त्याकरता दुर्वासाच्या शापाची योजना करावी लागली. आकाशवाणीस फाटा देऊन तिच्या जागी अद्भुतपणात तिच्याच योग्यतेची दुसरी युक्ती-आकाशातून अप्सरेने येऊन शकुंतलेस घेऊन जाणे, योजावी लागली.

दुष्यंताला आश्रमातील ऋषींबद्दल पूज्यबुद्धी होती. ऋषींच्या कोपाचे सामर्थ्यही माहीत होते तरीही ऋषी आश्रमात नसताना दुष्यंताकडून असले वर्तन कसे घडले ही आश्चर्य वाटण्याजोगी गोष्ट आहे म्हणून तिचेही निराकरण कवीला करावे लागले आहे. शकुंतलेच्या सख्यांकडून तिच्या विवाहासंबंधीचा ऋषींचा विचार दुष्यंताला कळविला आहे.

दुष्यंताच्या म्हणण्यास शकुंतलेने तरी गुरुजनांस विचारल्याशिवाय रुकार द्यावा हेही चमत्कारिक दिसते म्हणून या गोष्टीची तिला जाणीव होती, राजाला तिने तसे स्पष्ट सांगितले असे दाखवून कालिदासाने तिला सांभाळून घेतली आहे. पुढचा भाग सख्यांच्या जाण्याने व दुष्यंताच्या धीटपणाने साधला आहे असे दाखविले आहे. दुष्यंताची स्मृती नष्ट झाली ही एकच अद्भुत गोष्ट नाटकात ठेवली तर तिचा अद्भुतपणा व या युगात वाटणारा असंभाव्यपणा फार स्पष्टपणे लक्षात येईल. या भीतीने शकुंतलेसंबंधीचा वृत्तांत कण्वाने अंतर्ज्ञानाने जाणणे, दुर्वासऋषींचा शाप, त्याने दिलेला उःशाप, वनलतांकडून दागिन्यांचा आहेर, शकुंतलेस अप्सरेने उचलून नेणे, दुष्यंताची विरहावस्था सानुमती नावाच्या अप्सरेच्या नजरेस पडणे, मातलीचे अंतरिक्षातून येणे, त्याच्याबरोबर विमानातून दुष्यंताचे जाणे, वनस्पतींचा साप होण्याचा संभव वगैरे अद्भुत प्रसंग कवीने घातले आहेत. श्री. बापट म्हणतात, लोकांचा विश्वास बसणार नाही अशा दैवी चमत्काराच्या गोष्टी नाटकात घालू नये असे अनेकांचे मत आहे, पण ते चुकीचे आहे. प्रत्येक संविधानकास चित्राप्रमाणेच पृष्ठभूमी (लरलझ सीर्रीवि) असणे जरूर असते. ती कधी दैवी असेल, कधी राजकीय असेल, कधी सामाजिक असेल.

मूळ कथेत पुढील भाग नाहीत -

१) दुर्वासाचा शाप, २) मेनकेने शकुंतलेस उचलून नेल्याचा भाग, ३) इंद्राने दुष्यंताला आपल्या साहाय्यास बोलाविण्याचा भाग, ४) अंगठीचा उल्लेख हे सर्व भाग कालिदासाने कल्पनेने घातल्यामुळे त्याला दुर्वास, मारिच ऋषी, ऋषीकुमार, शकुंतलेच्या सख्या, विदूषक, धीवर, मेनकेच्या सख्या या पात्रांची योजना करावी लागली आहे.

मूळ कथेत पुढील भाग आहेत -

१) दुष्यंताचे शिकार करीत आश्रमाजवळ येणे, २) तेथे त्याची व शकुंतलेची गाठ पडणे, ३) त्यांचा गांधर्वविवाह होणे, ४) कण्वाश्रमातून शकुंतलेची खानगी, ५) राजाची व शकुंतलेची राजदरबारी गाठ.

कालिदासाने पहिला प्रसंग जसाच्या तसाच ठेवला आहे. दुसऱ्या प्रसंगाचे वेगवेगळे भाग केले आहेत. तिसरा प्रसंग तसाच ठेवला आहे, पण शकुंतला गर्भिणी असतानाच आश्रमातून जात आहे असे दाखविले आहे. चवथा प्रसंग तसाच दाखविला आहे, पण राजाकडून शकुंतलेचा अंगीकार करविण्याच्या अगोदर बरेच नवीन भाग घातले आहेत.

श्राव्यकाव्याचे दृश्यकाव्यात रुपांतर करताना काही बदल, पृष्ठभूमी(रलझ सीर्रीवि) तयार करण्याकरिता तर काही मुळातील अडचणी दूर करण्याकरिता कालिदासाने केलेले आहेत. दैवी चमत्कार(लरलझ सीर्रीवि) म्हणून त्याने वापरले. शेक्सपीअरच्या नाटकातही अशा दैवी चमत्कृती आणि उपकथानके येतात असा उल्लेखही श्री. बापट यांनी केला आहे.

मूळ कथेत शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत एवढेच रस आणि तेही एकेकाच प्रसंगात आहेत. कालिदासाने त्यात हास्य, शांत, भयानक या रसांची आणि अनेक प्रसंगांची भर घातली आहे हे सोदाहरण सांगून लेखक संविधानकासंबंधीच्या विचाराकडे वळले आहेत. संविधानकाचा विचार दोन अंगांनी करावा लागतो. एक म्हणजे कथानक डोळ्यापुढे जसजसे येत जाते ते एक अंग आणि दुसरे कथानक पुढे सरकत असता मनावर होणारा परिणाम या दोन्ही अंगांचा सविस्तर विचार श्री. बापट यांनी केला आहे.

कालिदासाच्या 'शाकुंतल' चे कधी - कधी चार अंकीच प्रयोग केले जातात. अशा तुटक स्वरूपात कलाकृती प्रेक्षकांपर्यंत आणून नये असे मत श्री. बापट यांनी व्यक्त केले आहे.

नाटकाच्या कथानकात श्री. बापट यांनी एक बदल सुचविला आहे. नाटकात दुष्यंत, शकुंतलेला व तिच्या सख्यांना, ' मी राजपुरुष आहे ' असे खोटेच सांगतो. श्री. बापट म्हणतात, " कवीने ९ हा ग्रह तिसऱ्या अंकाच्या पूर्वीच दूर करून आलेला पाहुणा दुष्यंत राजा आहे हे सर्वास कळविले आहे... ज्याने शकुंतलेचे पाणिग्रहण केले तो राजपुरुष नसून दुष्यंत आहे असे अंतर्ज्ञानाने सर्व वृत्तांत कळलेल्या कण्वाकडून कळेतोपर्यंत तो राजपुरुष आहे असाच शकुंतलेचा व तिच्या सख्यांचा ग्रह कायम ठेवला असता तर अधिक सोयीचे व मौजेचे झाले असते. लग्न होऊन गेल्यावर तसे कळल्याने शकुंतलेस व तिच्या सख्यांस विशेषच कौतुक वाटले असते व थोडासा अभिमानही वाटला असता. हा कौतुकाचा व अभिमानाचा भाग नाटकात मजेदार

दिसला असता व शकुंतलेचे शील १० (लहरीरलींशी) दाखविण्यास एक विशेष प्रसंग मिळाला असता. पाचव्या अंकात राजाचे वर्तन पाहून शकुंतलेस राजाच्या

“ स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु । संदृश्यते किमु तया: प्रतिबोधवत्य: ।
प्रागंतरिक्षगमनास्वमपत्य जात । अन्यैर्द्विजै: परभृता: खलु पोषयन्ति ॥”

या अतिशय क्रोधजनक उक्तीस शकुंतलेस समर्पक उत्तर देता आले असते. तिला म्हणता आले असते की, ज्याने खोटे बोलून कार्यारंभ केला तो अखेर खोटा ठरावा यात नवल काय ? स्त्रियांच्या अशिक्षितपटुत्वापेक्षा पुरुषांचे शिक्षितपटुत्व अधिक भयंकर व तिरस्कारार्ह होय असे तिला राजास म्हणता आले असते. सातव्या अंकात जेव्हा राजाची व तिची पुन्हा गाठ पडते तेव्हा तिची स्थिती योग्य रितीने दाखविता आली असती.

श्री. बापट यांच्या मते कालिदासाने सातव्या अंकातील शकुंतलेच्या मनाची स्वाभाविक स्थिती दाखविलेली नाही. सातव्या अंकात पश्चात्तापदग्ध राजा शकुंतलेच्या पाया पडतो. तेव्हा तिला त्याच्या निष्ठेबाबत शंका यायला हवी होती, त्याच्या सारख्या चंचल पुरुषावर पुनः विश्वास कसा ठेवायचा असा प्रश्न पडायला हवा होता. तिच्या मनाची ही आंदोलने कालिदासाने का चित्रित केली नाहीत हे सांगणे कठीण आहे असे श्री. बापट यांनी म्हटले आहे.

पात्रांच्या स्वभावाची रेखाटणी व मांडणी यांचा विचार लेखकाने मांडला आहे. मनुष्याच्या मनात निर्माण होणाऱ्या इच्छा आणि त्यांच्या तृप्तीसाठी किंवा त्या दाबण्यासाठी त्याच्या हातून घडणाऱ्या कृती यांचा संबंध सांगून नाटककाराचे व टीकाकाराचे कार्य कोणते ते सांगितले आहे. स्वभावाच्या द्योतक अशा कृती स्वाभाविकपणे घडत आहेत हे दाखविणे हे नाटककाराचे काम होय व तसे झाले आहे की नाही हे दाखविणे टीकाकाराचे काम होय. प्रत्येक कृती ही स्वभावाची द्योतक नसते. कित्येक कृती त्या-त्या प्रसंगीच्या मनाच्या स्थितीच्या द्योतक असतात हे स्पष्ट करून नाटककाराचे कौशल्य स्वभावाच्या द्योतक कृती नाटकात स्वाभाविकपणे घडत आहेत हे दाखविण्याचे आहे असे लेखक म्हणतात.

दुष्यंत, शकुंतला, कण्व या तीन व्यक्तिरेखांची चर्चा करताना या तिन्ही व्यक्तींचे स्वभावविशेष सोदाहरण सांगितले आहेत आणि या तिन्ही व्यक्तिरेखांच्या चित्रणातील कालिदासाचे कौशल्य स्पष्ट केले आहे.

(५) ' श्री. गो. वा. बापट यांच्या ' शाकुंतल नाटक निबंध ' या लेखासंबंधी ' रंगभूमीच्या ' संपादकांनी व्यक्त केलेले विचार '

श्री. बापट यांचा निबंध पूर्ण झाल्यावर तीन-साडेतीन पानात या निबंधावर संपादकांनी आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. विल्यमसाहेबांनी शाकुंतलच्या इंग्रजी भाषांतराच्या प्रस्तावनेत भारतीय नाटकांविषयी जे विवेचन केले आहे ते त्यांनी सुरुवातीला दिले आहे. त्यानंतर संपादक म्हणतात, " आमची ११ नाटके परकीय रंगभूमीवर प्रयोगरूपाने होण्याचा सुयोग येणे म्हणजे जवळ-जवळ अशक्यत्वाचीच गोष्ट समजली पाहिजे. परंतु एक-दोन नाटकासंबंधाने तिला अपवाद आला आहे. खुद्द या नाटकाचा प्रयोग भाषांतराद्वारा आमच्या इंग्लदीय प्रेक्षक समाजापुढे त्यांच्या राजधानीत झालेला आहे. हा योग भारतीय नाटकाच्या इतिहासात महत्वाचाच समजला पाहिजे. " ' श्री. बापट यांच्या निबंधाचे संपादकांना महत्त्व वाटते आहे ते नटवर्गाच्या संदर्भात. ते म्हणतात, १२ " नाटकपात्राचे स्वभावचित्र १३ (ललितशर्ळी)

ध्यानात घेऊन आपली भूमिका वटवण्याची पात्रता इकडील नटांच्या अंगी अद्याप आलेली नाही व ती आणण्याचा कोणी प्रयत्नही आजपर्यंत केला नाही. बापट यांचे निबंध या कामी पुष्कळ साह्य करतील अशी आशा आहे. " संपादकांच्या मते सामान्यतः जे नट आपल्या भूमिका मुखोद्गत म्हणण्यापलीकडे काही करीत नाहीत, त्याकरिता अशा तऱ्हेची टीका केवळ दर्पण म्हणून मनन करण्यास योग्य आहे. या निबंधाच्या वाचनाने कोणती भूमिका कशी तयार करावी याची दिशा तरी त्या नटांना कळेल. या निबंधातील विवेचन प्रेक्षकांच्या दृष्टीनेही महत्वाचे आहे हेही संपादकांना जाणवले आहे. पाश्चात्य पंडितांच्या उदाहरणाने आम्हाला नाटक विषयासंबंधाने विचार करावयास शिकावयाचे आहे असेही ते म्हणतात. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी कविपंचकावर जे लेख लिहिले त्यानंतर असा प्रयत्न श्री. बापट यांनीच केला आहे ही गोष्ट संपादकांनी आवर्जून सांगितली आहे.

(६) ' इंदुप्रकाश ' कारांची टीका व रंगभूमीकारांचे श्रेय '

श्री. बापट यांच्या 'शाकुंतल नाटक निबंध' या लेखावर टीका करताना इंदुप्रकाशकारांनी म्हटले आहे की, श्री. बापट यांनी काव्यरसास्वादलोलुप रसिकत्वाचे ऐवजी अत्यंत सोवळ्या अशा धर्मगुरुचे दृष्टीने नाटकाकडे अवलोकन केले आहे. १४

इंदुप्रकाशकारांचे मत पटण्यासारखे नाही. श्री. बापट यांच्या लेखनात सनातनी सोवळेपणा तर नाहीच उलट डोळस रसिकता आहे. त्यांच्या विधानांना तात्विक बैठक आहे. कालिदासाचा गुणगौरव वर्षानुवर्षे झाला होता. पण त्याच्यावर समीक्षातत्वांच्या आधारेने समतोल लेखन फारसे केले गेले नव्हते. श्री. बापट यांच्या लेखाचे वेगळेपण यात आहे.

रंगभूमीच्या संपादकांनी श्री. बापट यांच्या लेखावर जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे त्यामध्ये त्यांनी दोन गोष्टींवर भर दिलेला दिसतो. एक म्हणजे नाटकातील व्यक्तिरेखांचा जो सूक्ष्म विचार श्री. बापट यांनी केला आहे तो नाटकात प्रत्यक्ष त्या-त्या भूमिका करणाऱ्या नटांना अभ्यासण्यासारखा आहे असे मत संपादकांनी दिले आहे. नाटकाला व्यवसाय मानून, त्या व्यवसायाची उन्नती ज्या-ज्या गोष्टींमुळे होऊ शकेल तिकडे 'रंगभूमी' च्या व्यासपीठावरून लक्ष वेधणे ही व्यवहारकुशल दृष्टी इथे दिसते. नटांनी भूमिकेचा अभ्यास केला पाहिजे हे जाणणारे नाट्यव्यावसायिक आणि वाङ्मयीन जाण असणारे मर्मज्ञ रसिक या दोन्ही नात्यांनी श्री. शंकरराव मुजुमदार यांनी मराठी नाट्यविचार पुढे नेला हे कृतज्ञतेने मान्य केले पाहिजे.

भारतीय विद्वानांना अत्यंत अभिमान असणाऱ्या संस्कृत नाटकाला पाश्चात्य समीक्षेचे निकष लावून या नाटकावरील विचारांची नव्याने मांडणी करणे हे श्री. बापट यांनाही त्याकाळी सोपे नव्हते आणि ते उत्साहाने छापण्यासाठीही नाट्यविषयक मूलभूत समज असणे अगत्याचे होते. 'रंगभूमीत' या दोन्हींचा समसमासंयोग झालेला दिसतो. श्री. बापट यांचे संस्कृत नाटकांवरील सर्व लेख आणि 'नाटकविषयक व्यापक विचार' १५ हा चिंतनपर निबंध यामुळे नाट्यविचाराचा पाया घातला गेला.

(७) कालिदासाच्या 'शाकुंतल' चा श्री. बापट यांनी केलेला समग्र विचार.

'शाकुंतल नाटक निबंध' या निबंधात श्री. बापट यांनी 'शाकुंतल' संबंधी व्यक्त केलेले विचार हे त्यांच्या 'शाकुंतल' या नाटकाविषयीच्या चिंतनाचे एक अंग आहे. तो सर्वांगीण समग्र विचार नाही. 'रंगभूमी' चे अंक वाचत असताना पुढे भागशः प्रसिध्द झालेला श्री. बापट यांचा 'नाटकविषयक व्यापक विचार' हा निबंध जेव्हा वाचून पूर्ण होतो तेव्हाच त्यांचे 'शाकुंतल' संबंधीचे विचार सविस्तर कळतात. केवळ 'शाकुंतल नाटक निबंध' वरून त्यांच्या या विषयावरील लेखनाचे परीक्षण केले तर ते त्यांना अन्याय करणारे ठरेल. उदा. 'शाकुंतल नाटक निबंध' मध्ये दुष्यंत, शकुंतला व कण्व या तीनच व्यक्तिरेखांचा विचार केलेला पाहून साहजिकच अपुरेपणा जाणवतो.

अनसूया, प्रियंवदा, शार्ङ्गव, शारद्वत, विदूषक यांचा विचार कसा नाही असा प्रश्न पडतो पण त्याचे उत्तर

'नाटकविषयक व्यापक विचार' मध्ये मिळते. पात्रसंघ हा विचार 'शाकुंतल नाटक निबंध' मध्ये न घेता तो 'नाटकविषयक व्यापक विचार' साठी राखून ठेवला आहे असे ते तेथे सांगतात. १६ हा खुलासा त्यांनी 'शाकुंतल' वरील लेखातच केला असता तर अधिक चांगले झाले असते. केवळ पात्रसंघाचीच नाही तर कितीतरी महत्वाच्या मुद्द्यांची चर्चा 'नाटकविषयक व्यापक विचार' मध्ये 'शाकुंतल' च्या संदर्भात केलेली आहे म्हणून त्या विचारांची नोंद घेऊनच मगच त्यांनी केलेल्या शाकुंतल च्या मूल्यमापनाबाबत काही निष्कर्ष काढणे योग्य ठरेल.

(८) श्री. गो. वा. बापट यांच्या 'नाटकविषयक व्यापक विचार'
या निबंधात आलेले कालिदासाच्या 'शाकुंतल' चे संदर्भ

'रंगभूमी' मासिकात भागशः प्रसिध्द झालेला श्री. गो. वा. बापट यांचा 'नाटकविषयक व्यापक विचार' हा दीर्घ निबंध म्हणजे 'नाटक' या वाङ्मयप्रकाराची तात्विक चिकित्सा करणारा महत्वपूर्ण निबंध आहे. ही चिकित्सा सोदाहरण आहे. शाकुंतल, उत्तररामचरित,

मुच्छकटिक इ. संस्कृत नाटकांची उदाहरणे घेऊन यात विवेचन केलेले आहे. त्याचप्रमाणे सौभद्र, मतिविकार या मराठी आणि ऑथेल्लो इत्यादी इंग्रजी नाटकांचे संदर्भही दिलेले आहेत. म्हणजे श्री. बापट यांच्या संस्कृत नाटकांवरील परीक्षणलेखांना मूळ तात्विक बैठक या निबंधाची, आणि या निबंधातील तात्विक प्रतिपादनाला आधार या विविध नाट्यकृतींचा असा हा अन्योन्यसंबंध आहे.

या निबंधात खालील तात्विक मुद्दे मांडताना 'शाकुंतल' चे संदर्भ आलेले आहेत.

१) नाटककाराला आवश्यक असलेली मनुष्यस्वभावाची समज, २) नाटकाच्या रचनेचा, बांधणीचा विचार, ३) अद्भुतरसाची मीमांसा, ४) णळींू षि ढळाश, झश्ररलश रवि अलीळींियापैकी अलीळींि(कृती) चा विचार, ५) नाटकातील मध्यबिंदू (लश्रळारुु) ठरविण्याबाबतचा विचार, ६) मुख्य पात्राचे शील (लहरीरलींशी) व पात्रसंघ, ७) रसचर्चा, ८) रसभंगाची ठिकाणे -

१) विदूषक, २) आत्मगत भाषणे, ३) नाटकात येणारी वर्णने.

वरील मुद्यांच्या संदर्भात 'शाकुंतल' संबंधी काय विचार व्यक्त केले आहेत ते सविस्तर क्रमाने पाहू.

१. श्री. बापट म्हणतात, नाटककाराच्या कामगिरीचा विषय मनुष्य व त्याचे मनोविकार होत; व त्याच्या कृतीची कसोटी सहृदय मनुष्याचे अंतःकरण होय. नाटकाचे उत्पत्तिस्थान मनुष्यस्वभाव आहे. माणसाच्या ठिकाणी असणारा गुण किंवा अवगुण हा अमूर्त स्वरूपात असतो. नाटककाराने आपल्या पात्रांच्या द्वारे त्या अमूर्ताला समूर्त करावयाचे असते. त्यासाठी कोणत्या गुणांचे किंवा अवगुणांचे एकमेकांशी साहचर्य असू शकते किंवा असू शकत नाही याचे ज्ञान त्याला असावे लागते. नाटककारास मनुष्यस्वभावाची ओळख पटणे म्हणजे नाटककार आपल्या पात्रांकरवी काय-काय घडवून आणतो आणि काय घडवून आणण्याचे टाळतो ते पाहाणे.

वासना

क्रिया

तृप्ती

दिशा

वेग

दिशा

वेग

हे समीकरण स्पष्ट करताना श्री. बापट यांनी दुष्यंताचे उदाहरण घेतले आहे. दुष्यंतासारखा राजा मी राजा नसून राजपुरुष आहे असे शकुंतलेशी व तिच्या सख्यांशी खोटे बोलतो. आपण आपली शिकार सोडून शकुंतलेच्या नादाने वनातच राहात आहोत ही गोष्ट लाजिरवाणी आहे असे त्यास वाटत असते. अंतःपुरात ही बातमी पोहोचणे इष्ट नाही असे त्यास वाटते म्हणून तो विदूषकाशी, सेनापतीशी खोटे बोलतो.